

ТЕРИТОРІЯ РОЗСЕЛЕННЯ І ХАРАКТЕР ВІДНОСИН ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ НОГАЙЦІВ ІЗ ЗЕМЛЕРОБСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНСЬКОГО СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ У ПЕРІОД 1739-1768 РОКІВ

В умовах відсутності стабільних кордонів у Північному Причорномор'ї з сусідніми державами, аж до початку XVIII ст. Кримському ханству не вдавалося утримати під своєю владою кочовиків у кількості більше 250 тис. чол. За виключенням Буджацької орди, ногайці, тимчасово перебуваючи у причорноморських степах, майже без перешкод відкочовували до Північного Кавказу та Поволжя в разі будь-якого ускладнення відносин, посилення податкового тиску чи політичного контролю з боку Кримського ханства, а також під час затяжних воєн (що поширювалися на степове порубіжжя) та загострення ворожнечі із сусіднім землеробським населенням.

З виникненням стабільних кордонів умови перебування кочовиків-ногайців на степовому порубіжжі істотно змінилися. Міграція більшої частини едісанців, едичкульців та джембуйлуківців відбувалася за сприятливої ситуації для розміщення великої кількості кочового населення у Північному Причорномор'ї. Адже після поразки Росії у Прутській кампанії 1711 р. російсько-турецький кордон був прокладений на північ від Запорозьких Вольностей. В умовах підпорядкування Кримському ханству запорозького козацтва його землі стали додатковим фондом для кочової економіки ногайців та відгінно-скотарського господарства кримських татар.

Тенденція до стабілізації кордонів спричинила зменшення частоти нападів на ногайців з боку запорожців та іншого порубіжного населення. Грабунки і збройні сутички все ще траплялися на порубіжжі. Але тепер стосовно них з'явився вагомий стримуючий чинник, пов'язаний зі стабілізацією кордонів, – вони підлягали урядовому слідству та відшкодуванню збитків, і, зрештою, призводили до посилення урядового контролю за порубіжжям.

Кримський Каплан Гірей-хан, докоряючи запорожцям за кривди своїх підданих (мовляв, “многи на вас скорбят і мовят, что в них взяли худобу”), відрядив спеціальну комісію в складі ширинського бея Алі-аги та перекопського бея (ор-бея) Фети-Гірея для стягнення з запорожців виплати за збитки [19; 50]. Запорожці мусили неодноразово сплачувати “по суду их татарскому” штрафи за переховування ногайських ясирів-втікачів, а також за забрані у ногайців речі та худобу [19; 67]. Ці вимоги ханська адміністрація поширювала на запорожців не лише у відношенні до ногайців та інших своїх підданих, але й стосовно прикордонного населення, що мешкало по інший бік кордону. Той же Каплан-Гірей вимагав від Коша сплати 15 кесей, 20 тис. золотих і “полтрете тисячи золотих” за збитки, заподіяні запорожцями протягом 8 років польським підданим [19; 48-49].

Відносно безпечні кордони дозволяли ногайцям прокладати маршрути кочовиків упритул до лінії кордону (що не спостерігалось раніше) і здійснювати повний цикл кочування за менш рухливим порядком. З часом стабілізується територія розселення орд. Розподіл кочовищ між ордами і регуляція процесу кочування (що в будь-якому кочівницькому суспільстві були головною функцією державних інституцій) стає першорядною прерогативою влади кримських ханів над ногайцями. При цьому стабільний кордон перетворюється на серйозну перешкоду для відтоку кочовиків на схід, виступаючи також в якості фактора унормування відносин підданства.

Під тиском переміщень ногайців зі сходу територія Білогіродської орди вже в другій половині XVII ст. обмежилася південним правобережжям Дністра. На Дністровому лівобережжі та в басейні Південного Бугу окремо від білогіродців кочували недиференційовані джерелами “ногайці” [42; 67]. На початок XVIII ст. територія розселення білогіродців стабілізувалася у степах південної Бессарабії, себто у Буджаку. З вказаним слід пов'язати те, що у документах XVIII ст. вони стали частіше називатися Буджацькою ордою.

Буджак (у перекладі з тюркських мов “куток”) складала посушливі степи між річками Дністер, Прут і Дунай, що утворювали кут. Поруч з буджаківцями, котрі розселилися по степу, поблизу турецьких фортець у прибережній смузі розташовувалися адміністративні округи, підпорядковані турецькій адміністрації – Аккерменська, Кілійська та Ізмаїльська [34; 25-27], з податним населенням райя. Північну межу Буджаку визначено у 1672 р. кордоном Халіл-паші, який тягнувся від гирла ріки Прут до села Троян, йшов до Верхнього Троянового валу і через р. Ботна прямував до гирла р. Бик, що впадає в Дністер [34; 6]. Цим кордоном територія Буджацької орди була офіційно відмежована від Молдовського князівства, що перебувало у васальній залежності від Туреччини. Після Прутського договору 1711 р. Порта дозволила буджаківцям кочувати за лінією Халіл-паші, а в 1729 р. примусила молдовського господаря віддати буджаківцям прилеглу до цієї лінії смугу “в 32 години [кінної їзди] довжиною і 2 години шириною” [26; 213]. До 70-х рр. XVIII ст. буджаківці, спільно з турецькими райя займали 55,7 % території Дністровсько-Прутського межиріччя [22; 244].

Більшість буджацьких ногайців давно залишила кочування і займалася напівкочовим скотарством, мешкаючи в постійних селах [35; 43. 41; 35-36]. Кримський хан на початку XVIII ст. володів більш як 200 буджацьких сіл [41; 36], їхня кількість протягом століття не змінилася з часу фіксації їх Евлія Челебі. За його даними чисельність буджаківців складала 45 тис. сімей [49; 40], або близько 230 тис. чол. Якщо взяти до уваги те, що Буджацька орда

до 1770 р. не вдавалася до великих міграцій, а її соціально-економічний лад не виявляв значних змін, можна припускати, що кількість її населення протягом більшої частини XVIII ст. залишалася в межах 250 тис. чол.

Завдяки відносній осілості населення у буджацьких ногайців протягом XVIII ст. склався адміністративно-територіальний поділ, хоча в ньому ще спостерігалися залишки родового ладу. За виключенням родів Орак-оглу і Орумбет-оглу, у назвах буджацьких “повітів” простежується спорідненість їхнього населення з різними етнографічними групами ногайського етносу та іншими кочовими колективами: Єд-Шан (наявний зв’язок з Едсанською ордою), в складі якого перебувало 61 село або аул, серед них – Аджидере (інакше Хаджидере, сучасний Овідіополь), Алкалідере, Сарата, Челебі, Бою, Кундук і Чаді; “повіт” Орак-оглу з 30 селами по урочищах і балках Ескі-Опус, Когильник і Чагі; повіт Орумбек-оглу (Орумбет-оглу) з 76 селами в урочищах Салча, Ялтухан (Ялпух?), Буюк-Ялту, Улупка; Ізмайльський “повіт” розподілявся на два “казани” (буквально: сім’ї): Киргизький (наявне казахське походження) з 6 селами і Джамбулатський з 26 селами (пов’язаний з джембуйлукувцями). Ці “повіти” розташовувалися в урочищах по балках: Коджа-Куйлю, Канлуд (наявна аналогія з родом Кангли), Ташлик [44; 391-392].

Слід окремо розглянути ту обставину, що поруч з назвою “Буджацька орда” в джерелах XVIII ст. паралельно зазначається Аккерменська або Білогородська орда. За Д. Кантемиром обидві ці назви синонімічні: “одні історики називають їх Буджацькими, інші Білогородськими”, хоча цей автор розрізняв “Буджак” та “Аккерманську землю” [34; 25-27]. В інтитуляціях кримських ханів XVIII ст. вони також згадуються нарізно, зокрема у листі запорожців Каплан Гірей-хану від 8 травня 1734 р. зазначено: “гане великих орд Кримських, Белагородських, Бужацьких, Нагайських, Черкеських и протчих державца” [19; 70]. Втім деякі дослідники, як зокрема С.Ш. Гаджиева [23; 9], розрізняють Буджацьку і Аккерменську орди. Втім джерелами XVIII ст. не зафіксовано на півдні Бессарабії двох окремих ногайських утворень; обидві назви використовуються як синонімічне позначення однієї субетнічної спільноти. Вірогідно паралельне використання назв успадковано від XVI ст., коли ногайські мігранти мешкали у Буджаку поруч з тубільними “татарами”, підпорядкованими фортеці Аккермен; напевно вони з часом асимілювали попередників, в результаті чого утворилася цілісна етнографічна група з самоназвою аккермен ногайлар, за українськими та російськими джерелами – “буджацькі татари”, буджаківці.

Не зважаючи на відносну осілість, Буджацька орда протягом XVIII ст. все ще становила загрозу для землеробського населення Молдови та Румунії й охоче брала участь у військових походах кримських ханів. За свідченням Д. Кантемира буджаківці “часто турбували Молдову своїми набігами навіть у мирний час і довели її до такого злиденного стану, в якому вона перебуває і сьогодні” [34; 8]. Тунманн також фіксує напади буджаківців на молдавські села та забирання в полон їх населення, яке згодом продавалося в рабство у Константинополі під ім’ям “руських”. Хоча, як завважив цей автор, “молдавани платять їм часто тією ж монетою і взагалі вважають обов’язком християнина позбавити татарина життя” [48; 56].

Восени 1717 р. буджаківці склали основу війська Сеадет-Гірея, котрий виступив проти австрійської армії на Балкани. Повертаючись з військової кампанії буджаківці компенсували свої військові витрати грабунком та забиранням у полон населення Молдови та Румунії. З цього приводу Порто створила спеціальну слідчу комісію у Бухаресті для відшкодування збитків молдован та румун [46; 183]. Втім до грабунків цих турецьких підданих вдавалися не лише ногайці. За свідченням барона де Тотта, виступаючи в похід на Нову Сербію, турецькі сіпагі, що були в складі війська хана Крим-Гірея наприкінці 1768 р., пограбували і спалили багато молдавських та румунських сіл [32; 159]. Напади буджаківців на волоських сусідів більшою мірою активізувалися під час повстань. Так сталося під час повстання на чолі з калгою Адил-Гіреем у 1725 р. Прикметно, що після його придушення Порто доклала зусиль для повернення пограбованого майна, а “ногайцям наказано було сидіти спокійно на визначених їм землях і не турбувати сусідів під загрозою стягнення з них контрибуції в розмірі тисячі мішків акче за всякий непорядок” [46; 196].

Розглянуті випадки покарання кримськими ханами з своїх підданих (як буджацьких ногайців, так і запорожців) за збитки сусідніх народів, засвідчують позицію Порти та Кримського ханства, що була спрямована на сприяння стабілізації кордонів і демонструє докорінну зміну їхньої політичної стратегії у східноєвропейському напрямі. Спрямування останньої вже не ґрунтується на виснаженні економічного потенціалу Росії та Польщі засобом керованих з Константинополя й Бахчисараю набігів причорноморських кочовиків, але ґрунтується на масштабних військово-політичних оборонних заходах, спрямованих виключно проти Росії. Важливим їх елементом стало підтримання стабільності на кордонах й прийняття норм міжнародного права, що регламентують відносини підданства та посвідчуються міждержавними договірними зобов’язаннями.

Крім напівосілих буджаківців у Бессарабії близько 1759 р. мешкали кочові єдичкульці. За наявними джерелами не можна точно визначити час та обставини їхньої міграції до Північно-Західного Причорномор’я. Окремими даними переміщення єдичкульців фіксується під час переселення едисанців та джембуйлукувців в межі Кримського ханства у 20-х роках XVIII ст. і розселення на Запорозьких Вольностях [51; 1853]. За свідченням запорожця А. Вербицького, до 1718 р. ногайців узагалі на Дніпрі не було, за часів Олешківської Січі ногайські чабани лише інколи заходили за П. Буг, а в 1740 р. єдичкульці кочували за П. Бугом, тобто на його правому березі. Належність до різних господарських систем і наявність певних відмінностей у культурі та побуті перешкодили асиміляції єдичкульців і буджаківців. Обидва ногайських субетноси трималися нарізно як у період спільного перебування в Бессарабії, так і під час подальших міграцій.

У період 1709-1734 рр., головним чином починаючи з 1725 р., ногайці, що перебували раніше на Північно-Західному Кавказі стали вільно займати давні козацькі землі. В той же час запорожці розсіяли свої зимівники на

правобережжі Дніпра від Переволочної до Південного Бугу й по Очаківському степу. Степове лівобережжя Дніпра, включаючи й лівобережжя Самари, стало “кримською стороною”, запорожцям дозволялося виїжджати туди лише для полювання [39; 11]. Поруч з тим, у басейні Самари залишалось багато заборозьких зимівників, власники яких у цей період виступають окремо від решти козаків під іменем “самарців” [19; 50]. З огляду на розселення ногайців, козацтво, у свою чергу, стало заглиблюватися в межі Кримського ханства, влаштовувати вздовж річок зимівники, займаючись рибалкою та іншими промыслами і залишаючи степ вільним для кочування ногайців.

Таким чином, територія розселення запорожців і ногайців не була зоною, закритою для взаємного проникнення. У цій зоні контакту різноукладних економік тримали свої кошари (“овчарські та скотські хутори”) кримські татари. Зокрема, у 1725 р. зафіксовано, що окремо від ногайців “кримские конские и скотские табуны ... пасьбу имеют по Базалуку (Базавлуку, – В.Г.) и Ксаксагани (Саксагані, – В.Г.) и по всей степи и где есть речки також и близ российской границы”, тобто поблизу Переволочної і р. Самари [51; 1113]. “Татарські” аули зупинялися також і в самарських плавнях [53; 14].

На початок XVIII ст. економічне життя кримськотатарського етносу характеризувалося осілою господарською культурою, в основі якої лежало землеробство та відгінне скотарство, на відміну від кочової економіки ногайців [54; 36]. Села та сільськогосподарські колонії кримських татар були розкидані по степовому правобережжю Дніпра та Північному Приазов'ю, поруч з ногайськими кочовищами. Їхні власники мешкали в Перекопі, Гезлеве, Бахчисараї, Очакові та інших містах Північного Причорномор'я. Населення цих сіл було різномірним і складалося більшою мірою з кримських татар, кримських греків, вірменів, інколи сербів, певною мірою ногайців, котрі за різних обставин залишали свої кочові аули [20; 18, 26, 28].

За станом на березень–травень 1725 р. переведені з Прикубання ногайці кочували на просторі від Кизикермена до Олешківської Січі, поблизу Перекопа, біля Качкар та Каланчака, а також вздовж р. Конки і впритул до російського кордону; частина їх перейшла на правий берег і розташувалася поблизу Січі. Стрімке розселення ногайців призвело до занепокоєння запорожців, які почали скаржитися кримському ханові на масове проникнення кочовиків на свої давні землі [51; 1113-1114]. Однак у червні 1725 р. значна частина ногайців, зазнавши утисків від ханських урядовців і, вірогідно, через конфлікт із запорожцями, повернулася на Кубань, чому не зміг зарадити кримський хан [51; 1121-1122].

У 1728 р. едисанці та джембуйлуковці були знову розміщені у причорноморських степах. Кримський хан, в якості першорядних пільг, дозволив їм безборонно займати землі запорожців. Козаки нарікали: “барзє превеликую нужду от Ногайских орд мелисмо, которые, взявши от низу Днепра, Великого Лимана, аж по самие пороги, горе Днепр со всеми тамошними по тоей стороне степовими угодиями и пожитками отняли” [19; 72]. Кочування ногайців запорожськими займищами фіксується по річці Томаківці, у Великому Лузі (піщану смугу якого ногайці називали Бен Султан Кум; р. Кінську – Кизга Каїр Тамаги [ЦДДАУ137; арк. 31, 37], як варіант назви Кінської – Ілкусун-Дамагінде [20; 331], у прочитанні О. Галенка – Ілкі-Су [24; 28]), доходили до слободи Кодак [19; 54, 88]. У лютому 1734 р. ногайці оселилися в Кодаку для виконання сторожової служби, а також для перешкодження зв'язку запорожців з російською прикордонною адміністрацією. Напад кодацьких ногайців на село Биркут Полтавського полку став підставою для оголошення війни Росією Туреччині в 1735 р. [19; 53-54].

Повернення запорожців до російського підданства відбувалося в умовах жорстокої боротьби з ногайцями за територію. 11 грудня 1733 р. кошовий отаман Білицький писав київському генерал-губернатору Й. Вейсбаху: “ныне от нагайцов нападение имеем, которые с той стороны Днепра лдом переходя в верх Днепра выше старой Сечи и ниже, великую нашим козакам с своими улусами досаду чинят”. Запорожці неодноразово скаржилися ханові на утиски з боку ногайців, проте хан “оттуда нагайцам уступить не повелевает” [51; 1144]. Між запорожцями і ногайцями постійно відбувалися дрібні сутички і взаємний грабунок. Так, у 1734 р. ватага запорожців на чолі з Тимком Добріднем виїздила для крадіжки ногайських коней. У Великому Лузі козаки натрапили на ногайський аул, уночі здійснили напад, під час якого вбили одного ногайця, забрали 5 коней, смушки, овчини, шаблі, гроші та інші речі. Узимку наступного року “ездили они на речку Тумаковцу (Томаківку, – В.Г.) и взяли тамо у стоящих татар для харчу пятерых волон” [19; 88]. Це один із типових випадків, що характеризує способи, якими запорожці повертали втрачені землі.

Під час Російсько-турецької війни ногайці взяли активну участь в походах кримських ханів проти Росії. Під час нападу Фетх-Гірея на Україну взимку 1736-1737 рр., як зазначали кримськотатарські літописи, “все ісламське військо, кримське і ногайське однаково збагатилося”, кількість полонених досягла 100 тис. чол. [46; 212]. Однак військові походи кримських ханів проти черкесів, участь Кримського ханства в турецько-іранських війнах, події Російсько-турецької війни 1735-1739 рр., у першу чергу пов'язані з просуваннями російської армії вглиб Північного Причорномор'я та окупацією Кримського півострова, не сприяли стабілізації меж розселення едисанців, єдичкульців та джембуйлуковців. Прикметно, що перед самим початком військових дій, навесні 1735 р. ногайці сповістили запорожців про своє бажання перейти до російської протекції [45; 351]. Практично до 1740 р. вони перебували в стані нескінченних міграцій між Північним Причорномор'ям та Прикубанням. У російських джерелах часу війни 1735-1739 рр. стан хаотичних міграцій відображено тим, що різноманітні етнографічні групи, крім буджаківців, узагальнено позначаються як “ногайці” [45; 267-280].

Підписання 18 вересня 1739 р. російсько-турецького мирного договору у Білграді позначило принципово новий етап становлення стабільних кордонів у Північному Причорномор'ї. Потверджуючи головні принципи Константинопольського мирного договору 1700 р. про непорушні кордони, Білградський договір передбачив

виокремлення бар'єрних земель, візуальне позначення лінії кордону, безвипускне повернення полонених "с обох сторін во всяких случаях побранных", вільний перетин кордону підданими обох імперій "с проезжими грамотами, только б дела свои мирно творя" [40; 899-904]. Важливу обставину складало те, що Білградський договір підкреслив непорушність підданства населення двох держав, зокрема "в подданстве Оттоманской империи обретающихся татар" і запорожців, унеможливаючи зміну їх політичної орієнтації. Чітко означено заборону кожній з договірних сторін приймати до свого підданства втікачів з іншого боку кордона: "всех тех в обеих сторонах не принимают и не держать, но тотчас выдавать, или по последней мере ... вон высылать" [40; 902].

У статті 10 договору було спеціально обумовлено питання вирішення можливих суперечок між прикордонним населенням – ногайцями, кримськими татарами та російськими підданими. Також уточнено, що всі випадки загострення відносин між населенням порубіжжя мають бути вирішені прикордонними губернаторами та комендантами обох імперій. За думкою Р. Міхневої, ця стаття "слугувала основою заходів щодо забезпечення порядку в прикордонних районах протягом багатьох років. У відповідності з нею створювалися комісії з розгляду сварок та претензій населення порубіжжя [38; 38]. Ніська конвенція, укладена 3 жовтня 1739 р. деталізувала критерії визначення кордонів, одним з головних серед яких було міркування звести до мінімуму конфлікти між населенням порубіжжя [38; 39]. У 1742 р. російсько-турецька урядова комісія остаточно визначили лінію кордону, що позначалася візуальними знаками (кургани, засіки, "седчатки") і проходила по річках Берда і Конка до місця впадіння останньої в Дніпро, а далі – вниз по головному руслу Дніпра, через главні до річки Кам'янки й тягнулася по степу через П. Буг по його середній течії [33; 834-835].

Білградський договір і пов'язані з ним конвенції відрізняє від попередніх російсько-турецьких домовленостей те, що виконання його умов у частині врегулювання відносин прикордонного населення в більшості не було декларативним. Процедура полагодження прикордонних конфліктів постійно деталізувалася та поглиблювалася засобом прямих дипломатичних контактів між Петербургом і Стамбулом. Обидва імперські уряди майже щороку надсилали на порубіжжя укази своїм підданим із заборобою завдавати збитки одне одному. Зокрема в 1741 р. "хану крымскому наиточнейше приказано ... не токмо над подвластными своими накрепко надзирать, чтоб не подали притчины Е.И.В. двору к неудовольствию..., но чтоб и от напрасных и пустых разглашеней воздерживали" [8; *арк. 1*]. Так само й у 1758 р. гетьман К. Розумовський отримав царський указ щодо запорожців: "дабы от них всегдашнее воровство и разбой сокращено, и до того ... оны допущени отнюдь не были" [52; 151].

З 1754 р. царат посилює контроль за відносинами Запорожжя з Кримом, особливо в питаннях переходу російських підданих через кордон задля своїх господарських та торговельних потреб. Колегія іноземних справ Росії призначила в Микитине перекладача з турецької і татарської мов, який видавав запорожцям подорожні "білети" для проїзду в Крим. У 1755 р. запроваджено видачу "білетів" і серед буджацьких та едісанських ногайців [4; *арк. 91*]. Між російською та кримською прикордонними адміністраціями велося жваве листування з приводу розшуку злочинців, що ховалися за кордоном. Так, очаківський Ібрагім-паша на прохання генерала Глебова відрядив загін для пошуку гайдамаків [4; *арк. 100*], а комендант фортеці Св. Єлизавети ув'язнив вірменина Гарбета Попова, каймакана ханської слободи Голти, який привласнив 1500 левків і в 1765 р. втік до Ногої Сербії; його, на вимогу статті 8 Білградського договору, передали ханській адміністрації разом із грошима [5; *арк. 1-1 зв.*].

Важливим елементом існування стабільних кордонів стало розслідування випадків убивств на порубіжжі. З цією метою у 1755 р. до едісанського каймакана Ахмеда й буджацького сераскер-султана приїздив з фортеці Св. Єлизавети офіцер В. Гросул для з'ясування вбивства чотирьох російських підданих. Прикметно, що прибувши до едісанського каймакана Ахмеда, Гросул був відряджений до буджацького сераскер-султана для перекладу листів. З останнього випадку видно, що кримський уряд також використовував перекладачів для контролю за порубіжним населенням. Сераскер-султанський секретар, султан-агаси, викликав караульних мурз з підпорядкованими їм 60 ногайцями. Ті поклялися у своїй непричетності до вбивства і зобов'язались знайти винного [4; *арк. 40-41*].

Слід зауважити, що з боку обох імперських урядів система нагляду за кордоном і механізм вирішення суперечок між прикордонним населенням були вкрай неефективними. Випадки вбивств найчастіше залишалися нерозслідуваними, завдані збитки здебільшого не відшкодовувалися, а сутички між запорожцями та ногайцями і в подальшому залишалися невід'ємною частиною повсякденного життя степового порубіжжя. Та загалом ця система була цілком достатньою для того, щоб у головних рисах регулювати межі розселення порубіжних мешканців і не допускати неконтрольованих міграцій. Степовий кордон у модифікації 1739 р. виступав не лише в ролі демографічного клапана, що поглинав кочових мігрантів зі сходу й перекривав їм зворотний рух, але й перетворився на стійкий бар'єр, котрий визначав межі розселення едісанців, едичкульців та джембуйкуківців протягом трьох подальших десятиліть.

З початку 1740-х років простежується стабільне кочування едісанців у Очаківському степу, за яким закріплюється назва Єдісана. У 1741 р. фіксується кочування на правобережжі П. Бугу едісанців аулу Касим-мурзи, "Салтан Магмецкого сына" та Сінь-мурзи, в 1742 р. – Булат-Мурзи, 1743 р. – аулу Кан(Джан)-Мамбет-мурзи по Телігулу [20; 238-242]. За повідомленням Ш. де Пейсонеля (1755), кримські хани визначили едісанцям для кочування межиріччя Дністра, П. Бугу і Дніпра [55; 4]. Північно-східні межі кочування Єдісанської орди проходили в басейні середньої течії П. Бугу по лінії російсько-турецького кордону, починаючи від р. Кам'янка [51; 1860]. Північно-західну межу склав турецько-польський кордон, визначений Буцацьким (1672) і Карловицьким

(1699) договорами. Її лінія йшла на захід від сучасного Новомиргороду (Кіровоградська область) до р. Синюха, потім по правому берегу П. Бугу, далі по річках Кодими і Ягорлик до Дністра [41; 13].

Окремо відзначимо, що кримсько-польське порубіжжя починаючи з 50-х років XVIII ст. почало стрімко заселятися землеробським населенням. Таким чином, на півночі колишнього Очаківського степу формувалася смуга постійної осілості, головним чином, за рахунок українського та молдовського населення. Тут виникли порівняно великі (як для степової зони) населені пункти – “ханські слободи”: Балта, Голта, Перелети та інші, підвладні кримському ханаму та підпорядковані каймакану, інакше “гетьману” дубоссарському [16; *арк.* 79-81]. Цей новий осередок землеробської культури певною мірою скоротив площу кочування едісанців й склав своєрідний буфер, що перешкоджав збройному проникненню ногайців у межі польських володінь в Україні.

Порівняно з Буджаком, Едісан мав вигляд дикої пустелі, де, як свідчив Клеєман (1769), “окрім долини й пустого місця нічого видно не було, рівно як і жодного дерева й [культурної] рослини”. Лише зрідка мандрівнику траплялися ногайські кишла, які він називає “пещанними местечками” (вірогідно будівлі з саманної цегли) та “деревнями” [35; 69]. Евлія Челебі близько 1656-1658 рр. також зазначив пустку Очаківського степу й відсутність “жодного посаженого дерева в цьому степу”. Єдиний острівець осілої землеробської культури складали землі, розташовані поблизу Очакова, де згадуються гарно оброблені городи з бахчею [49; 112].

Характер місцевості позначився на особливостях кочування едісанців, в якому виокремлюються два типи. Аули знатних мурз рухалися за меридіональним принципом: зима – південь, літо – північ; їхні кишла здебільшого розташовувалися на морському узбережжі, як, зокрема у каймакана Едісанської орди, – на Куяльницькому лимані [14; *арк.* 43, 94]. Решта дотримувалася, за термінологією Г.Є. Маркова, стаціонарного кочування [37; 275], що здійснювалося довкола лісосмуг у північних районах Едісану. В останньому випадку худоба цілорічно перебувала на підніжному кормі, без утримання в загонах поблизу кишел, як це було характерно для заможних господарств.

Не маючи стаціонарних жител у північній межі кочування, такий кочовий колектив у зимовий період потребував величезної кількості деревини для опалення своїх розбірних жител (юрт), де єдиним джерелом тепла слугувало відкрите вогнище [35; 71]. То ж узимку напрям руху кочовиків визначався не лише пошуком місць, зручних для тебенівки (годування худоби травною, що перебувала під снігом), але й доступністю деревини. Найчастіше задоволення такої потреби призводило до суцільного нищення лісосмуг як у межах ногайських кочовищ, так і в сусідніх землях запорожців. Узимку 1762 р. едісанські аули кочували поблизу російського кордону, згодом перейшли через П. Буг і зупинилися зі своєю худобою в межах Бугогардівської паланки, завдавши Війську Запорозькому значної шкоди через вирубку дерев [14; *арк.* 94]. За спостереженням січового писаря І. Чугуєвця, едісанці систематично входили на запорозькі землі переважно взимку, кочуючи з худобою біля козацьких зимівників по річках Інгулець, Інгул, Громоклія і вщент знищуючи лісові угіддя [51; 1860]. Та едісанці приходили на запорозькі землі не лише взимку. Зокрема у травні 1760 р. в межі Бугогардівської паланки прийшло “множество орды”, яка забрала у полон козаків-рибалок і поспіхом залишила Запорозькі Вольності [10; *арк.* 25].

Незважаючи на незначні сезонні міграції за межі визначених кримськими ханами земель, Едісанська орда, порівняно з іншими, займала найбільшу територію. Її чисельність, за даними І. Чугуєвця (1766), складала 40 тис. сімей [51; 1860], або близько 200 тис. чол. При цьому, густина населення в Едісані була меншою, ніж в інших ордах, що створювало сприятливі умови для збереження екстенсивного кочового скотарства, а разом з тим і традиційної соціальної структури. Враховуючи помітний вплив едісанської родової знаті при ханському дворі, кримські хани намагалися розділити цю орду на дві частини. Менша частина едісанців кочувала в низинах лівого берега Дніпра чи на Кримському півострові.

Стабілізація меж кочування Джембуїлуцької орди спостерігається в другій половині 1740-х років. На 1744 р. зафіксовано кочування джембуїлуцьких аулів у Очаківському степу. Так, аул Чен(Джан)-Темір-мурзи кочував біля урочища Аргмакли (Громакля), поблизу запорозького Гарду, джембуїлуцький Аїгу-мурза був на П.Бузі, Муса-мурза – на Кардашинському лимані [20; 243-245]. Запорозькі свідчили, що в 1744 р. “джембулуцкая компания на Крымскую сторону чрез Днепр переправилась” [20; 243]. У подальшому р. Дніпро стала чітким вододілом меж розселення едісанців і джембуїлуців. Станом на 1754 р. зафіксовано, що “энбулуки ... находились в песках между Перекопом и Днепром, етсаны же кочуют по ту (правую, – В.Г.) сторону Днепра” [1; *арк.* 57].

За Пейсонелем, Джембуїлуцька орда постійно кочувала від Дніпра до Азова [55; 300]. Доокруж Азову тривалий час перебували так звані “азовські татари”, західні межі розселення яких доходили до Кальміуса і котрі востаннє фіксуються документами Архіву Коша 1734 р.: “Озовские ... татары, что на том боку степу коло Калмусареки” [19; 72]. Після Російсько-турецької війни 1735-1739 рр. згадки про “азовських татар” зникають, натомість у цьому районі зазначається тільки несистематичне кочування джембуїлуців.

Білградський договір передбачив зруйнування фортеці Азова і оголошення доокружної території бар’єрною зоною, що не належала ні Росії, ні Туреччині. Але при цьому договором також було обумовлено дозвіл порубіжному населенню з обох боків кордону використовувати цю зону для своїх господарських потреб, проте заборонялося створення в ній стаціонарних жител. Така умова цілком уможливила перебування в Північному Приазов’ї джембуїлуців, хоча на шляху їх кочування між Перекопським степом та азовськими землями у межиріччі Берди і Кальміуса розташовувалися землі запорозької Кальміуської паланки, що, з рештою земель Запорожжя, належала Росії.

Запорозький Кіш часто дозволяв джембуїлуцям пасти худобу на малозаселених лівобережних землях Запорожжя. Зі свідчень Гільденштедта (1773-1774) відомо, що запорожці пропускали через Кальміус “кримських

татар” з худобою (ймовірно і ногайців) за певну плату визначеною кількістю овець. Худобу вони “пасли влітку на всьому просторі до Самбека, звідки восени поверталися в Крим” [31; 222]. Відзначимо, що у Гільденштедта йдеться про усталений порядок господарських відносин тюркомовного населення Північного Причорномор’я з козацтвом, який існував ще в часи кошового отамана Івана Сірка. Його зафіксовано й документами Архіву Коша Нової Січі, де, зокрема, зазначено дозвіл ногайцям не тільки вільно пасти худобу між річками Берда і Міус, але й рубати дерева для виготовлення своїх гарб [27; 89]. У березні 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров пояснив російським урядовцям, що дозволив “татарам” пасти худобу біля р. Вовчої та в інших місцях “за недородом в Кримской стороне трав... по соседственной дружбе” [27; 73].

Дозвіл тюркомовним сусідам пасти худобу на своїх землях був не тільки актом доброї волі запорозького Коша. Використання степового порубіжжя по обидва боки кордону задля господарських потреб ногайців, запорожців та кримськотатарських чабанів було передбачено у Білградському договорі та пов’язаних з ним конвенціях. На них посиляється інструкція Коша від 4 серпня 1754 р. щодо врегулювання відносин з кримськими чабанами, які пасли отари на р. Кінській, де наголошено: “понеже запорожские козаки в турецкой границе ... по своим промыслам ... доволствие, яко-то поселениями, сенокосами, рыбною добычю ... имеют, для чего и крымским жителем в российские границы за своими нуждами входять должно не возбранять” [21; 462]. На цьому наполягав у листопаді 1754 р. кримський хан, з огляду на “недород в кримской границе трав” і опікуючись господарськими потребами кримських чабанів. У відповідь на його вимогу Кіш дозволив кримським чабанам пасти худобу на козацьких землях, “за тем договором, чтоб только в тех местах скот пасли, где зимовниками козаки не сидят и не содержат сена” [21; 598-599].

Отже, західну межу кочування Джембуйлуцької орди складали Олешківські піски; на півночі та сході її кочовища доходили до Запорозьких Вольностей вздовж Великого Лугу, по річках Кінській і Берді. До 1759 р. джембуйлукивці займали більшу частину Перекопського степу, включаючи обидва береги р. Молочної [1; арк. 57]. При цьому їхня чисельність не була значною, за даними І. Чугуєвця (1766) їх нараховувалося до 5 тис. сімей [51; 1860], або близько 25 тис. чол. Через незначну кількість населення і відсутність впливової родової знаті джембуйлукивці виявляли найменше схильності до повстань, не чинили спроб самостійно змінювати територію кочування і рідко входили в суперечки із запорожцями. Як зазначив І. Чугуєвць, “от сей орды запорожским козакам утеснения весьма мало бывает, они довольствуются своими дачами” [51; 1860].

Хоча далеко не весь Перекопський степ використовувався нечисельними джембуйлукивцями. На степовому лівобережжі Дніпра й Північному Приазов’ї було найбільше господарств мешканців Криму, котрі тримали там свої “овчарські та скотські коші”. Зокрема на Олешках у 1743 р. мав свій “овчарський кіш” з баранами мешканець Гезлеве Мустафа, такі ж господарства були біля річок Рогачик, Білозерка, Молочна, “кошари” фіксуються також на р. Молочній. Під час роботи комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок, на 1744 р. з 128 розглянутих комісією випадків 46 стосувалися різних овчарських, скотських кошів, кошар, скотських пригонів тощо [20; 229-238].

Кочів’я Джембуйлуцької орди змістилося на південь від дніпровських плавнів у 1759 р. у результаті переселення едичкульських ногайців. На 1766 р. джембуйлукивці кочували “от Кази Кермена в низ к Кинбурну по Днепру и [далее] в степь” [51; 1860]. В місцях розселення едичкульців у Перекопському степу помітно зменшується чисельність господарств осілих мешканців Криму.

Едичкульська орда тривалий час не мала стабільних меж кочування. Проникнення окремих груп едичкульців до причорноморських степів фіксується ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Тоді, зокрема, частина великих ногаїв, попередників едичкульців, відкочувала до Буджака [50; 24]. Також відомо, що в 1696 р. великоногайські мурзи Джакшат і Агаш вийшли з калмицьких володінь на Кубань, залучили до себе частину едичкульців та джембуйлукивців, з Кабарди – групу малих ногаїв “и обще поддались хану крымскому” [1; арк. 3 зв.]. Однак перебування у Північному Причорномор’ї великої групи едичкульців простежується не раніше 40-х років XVIII ст. У 1744 р. зазначено кочування едичкульських аулів в басейні П. Бугу та степового правобережжя Дніпра, зокрема Муси-мурзи – біля колишньої Олешківської Січі, Туван-мурзи – в урочищі Кошкояр, що біля Дніпра, Мегмет-мурзи – на Коршунському перевозі на Дніпрі [20; 242-243]. На 1747 р. едичкульці в кількості до 20 тис. сімей кочували біля фортеці Бендери [1; арк. 56 зв.-57]. Таким чином, до 1759 р. едичкульські ногайці перебували у стані постійних міграцій між Північно-Західним Причорномор’ям та Прикубанням.

Влітку 1747 р. едичкульці стали масово відкочувувати з Бессарабії на Кубань; у липні того ж року так звані “бідні люди” переправлялися з Криму на Кубань, “к Копылу”, а решта – “багаті люди”, “дабы в тогдашнее летнее время не вытоптать [в Крыму] хлеба”, за проханням кримських татар, залишилися до осені біля Перекопу [1; 56 зв.-57]. Останню частину едичкульців можна ув’язати з тими ногайцями (зазначеними документами Коша без указання належності до орди), які намагалися самочинно оселитися на землях запорозької Кальміуської паланки у жовтні 1747 р. Близько 29 жовтня 1747 р. ця група на чолі з шістьма мурзами, маючи 60 кінських табунів і до 100 овечих отар, перейшла російсько-турецький кордон і розташувалася для кочування біля річок Берда, Каратиш, Зелена, зайняли Білосарайську косу та дійшли до Кальміуса, де скрізь були зимівники запорожців. Причину цього переміщення запорожці пояснювали як “за неимением в дальних крымских сторонах трав для прокормления ... табунув чрез проходящую зиму” [19; 424]. На вимогу кальміуського полковника Марка Уса залишити запорозькі землі, ногайці відповіли: “Ви-де на нашем степу живете и ми в своем степу поволни. И ежели вам какое утеснение есть, то ви-де прежде нас отсего из степу изийдете. А ми имеем по самой Озов за свою отчину” [19; 423].

- Умовні позначення:**
- Кордони Кримського ханства
 - Територіальні та інші об'єднання ногайців
 - Позначення міст, адміністративних центрів

Військо Запорозьке

Річ Посполита

Молдова

КРИМ

ЧОРНЕ МОРЕ

Додаток 1.
Ногайські орди Північного Причорномор'я на зламі XVII-XVIII ст.

Походження цієї, на перший погляд, парадоксальної зв'язки слід ув'язати тим, що кримські хани, зокрема Селім-Гірей, намагались будь-що втримати ногайців під своєю владою, переконали їх в тому, що до 1735 р. "частия едичкулских и едисанских татар на той же степи по Днепру, Самаре и Конским водам в запорожские дачи введена была и обще с запорожцами всеми угодьями беспрекословно ползовалась" [51; 1853]. На вимогу Коша вивести ногайців із запорозьких земель Селім Гірей-хан відповів, що вони його не слухаються, і що він не заперечує проти того, якщо запорожці силоміць виженуть ногайців зі своїх земель [45; 301].

Кримські хани намагалися не допустити значної концентрації ногайців на Кубані й прагнули всіма способами запобігти відтоку кочового населення з Північного Причорномор'я. Як пояснювала Колегія іноземних справ, "ханов кримских интерес, чтобы не иметь на Кубани много народа, приходящего по тамошнему местоположению в непослушание" [51; 1869-1870]. Такий "непослух" виявився не лише у повстаннях та участі в заколотах кримської знаті проти ханів, але й у несанкціонованих війнах з горськими народами Кавказу, набігах на прикордонні російські землі в поблизу фортець Св. Дм. Ростовського та Кизляра. Останнє призводило до ускладнення російсько-турецьких відносин, за що Порта, виконуючи білградські зобов'язання, часто усувала ханів з кримського престолу. Таким чином, перебування ногайців у Північному Причорномор'ї забезпечувало більший рівень їхнього підпорядкування ханській адміністрації.

До 1759 р. едичкульці знову були розміщені в Бессарабії, біля р. Сари-Голь (або Сари-Су) [45; 45-46]. Нарешті Крим Гірей-хан розв'язав проблему оселення едичкульців, перевівши їх до південної смуги дніпровських плавнів, упритул до Запорозької Січі та російсько-турецького кордону. На думку запорозького писаря Івана Чугуєвця, переселення едичкульців до Дніпра відбувалося лише з того міркування, щоб зміцнити кримський кордон з боку Запорожжя: "реченная орда расположением на крымской степи служить может всему Крыму крепкою против всякого нечаянного набега оградой" [51; 1853]. Окрім едичкульців, Крим-Гірей мав намір переселити до Перекопу і Азовського моря до 30 тис. сімей едисанців та 20 тис. сімей джембуйлуківців. При цьому між ногайцями був розголос, що їх збирають на лівобережжі Дніпра для нападу на запорожців [11; *арк. 1, 3*].

У вересні 1759 р. кримський хан почав селити близько 20 тис. едичкульців "у реки Днепра у Сечи Запорожской" [10; *арк. 1*], точніше між річкою Рогачиком і Кизи-Керменем [45; 45-46, 378]. Населення Єдичкульської орди стрімко зростало, головним чином за рахунок переведення з Прикубаня та інших регіонів решти відгалужень колишніх великих ногаїв. На 1766 р. кількість едичкульців досягла 40 тис. сімей [51; 1859], або близько 200 тис. чол. Дуже швидко кочів'я едичкульців простяглися на схід від Рогачика, включно з Білозерським лиманом, охопили південні пасма Великого Лугу і на 1763 р. зайняли лівобережжя річки Кінської [15; *арк. 179, 182, 192*]. На 1766 р. едичкульці кочували "от устья реки Конских вод в верх по Днепру мимо порогов к устью реки Самары, вверх по оной и Калмиусу, расстоянием более пяти сот верст" [51; 1858]. Інший напрям розселення едичкульців пролягав землями джембуйлуківців, тобто лівобережжям Конки та вздовж її течії до р. Берди. Єдичкульські аули розсіялися до Перекопа й по річках, що впадають в Конку, "аул от аула в виду" [51; 1858].

Характер розселення Єдичкульської орди, визначений відсутністю доступу до морського узбережжя, унеможливив кочування за меридіональним типом. Єдичкульці трималися стаціонарного типу кочування і так само як і частина едисанців, місця зимівок визначалися поблизу лісових смуг. Як зауважив І. Чугуєвець, "Едичкулские татара не имея на своей стороне по степях лугов и лесов, следовательно никакой защиты, в своих дачах пробывать не в состоянии" [51; 1861]. То ж і перебування едичкульців у Великому Лузі, біля порожистої частини Дніпра та біля самарських плавнів, де були козацькі зимівники, спричинилося до численних конфліктів із запорожцями. Найбільшого клопоту останнім завдавало вирубування дерев едичкульцями у дніпровських та самарських плавнях, через що "все знатные леса гораздо редки стали". Просування едичкульців змусило багатьох козаків залишити свої зимівники на р. Кінській і перейти на правобережжя Дніпра. Загальну суму збитків від едичкульців Кіш у 1766 р. оцінив у 200 тис. рублів [51; 1857, 1859, 1862]. Тому запорожці почали настійливо клопоталися "о удалении сего едичкулского народа от здешних селений и границ и о своде на прежни его жилища" [15; *арк. 164*] і, з свого боку, також стали дошкуляти їм грабунком та заподіянням збитків.

Перебування на визначеній Крим-Гіреєм території поставило едичкульців у вкрай складні умови, вихід з якого вони намагалися знайти в хаотичних міграціях. У середині лютого 1760 р. "едичкуловские народы" відкочували на правобережжя Дніпра і по кризі перейшли за р. П. Буг [10; *арк. 3*]. Однак у жовтні 1760 р. Крим Гірей-хану вдалося повернути едичкульців до південного пасма Великого Лугу, приваблюючи їх поширенням чуток про те, що з настанням зими дозволить їм здійснити набіг на запорожців. З огляду на це російський резидент при Порті Обресков поставив вимогу Порті стримати ногайців від нападу на запорожців [10; *арк. 43*]. Аби не загострювати відносин з російським урядом у листопаді 1760 р. Крим-Гірей вивів за межі російських володінь усіх ногайських чабанів, які в "немалом числе кошей" пасли худобу на запорозьких землях, у Великому Лузі і Самарі. Прикметно, що ті ногайці "знакомим козакам плачем жаловались и не хотели ... на степь убираться" [11; *арк. 52 зв.*].

Як видно з останнього випадку, близьке сусідство призводило до досить тісного знайомства між людьми степового порубіжжя, жвавого побутового спілкування, розуміння взаємних проблем і терпимості, не зважаючи на гострі конфлікти і суперечності, що завжди існували між обома прикордонними спільнотами. Їх урядовці шукали різні способи вирішення суперечок. Так, едичкульський сераскер Пир Магомет пропонував кошовому отаману П. Калнишевському "вам скот [пастись в наших дачах], також и в ваших дачах наш скот по случаю ходитъ будет", а крім того він дозволив запорожцям побудувати міст на р. Білозерці [27; 77]. Запорожці також дозволяли ногайцям

пасти на своїх займищах худобу, і не лише з міркування дотримання вимог Білградського договору, але й намагаючись в такий спосіб зменшити частоту нападів ногайців на козацькі зимівники. Адже у випадках стихійного лиха, поширення епідемій та епізоотій, кочовики найбільше виявляли схильність до грабунку своїх північних сусідів. Крім того, було звичайною практикою, що ногайці давали запорожцям худобу для випасу [52; 24] й уклали інші господарські домовленості.

І все ж таки північна частина Перекопського степу, відокремлена від приморської смуги, була незручною для здійснення повного циклу кочування і прохарчування великого кочівницького колективу, котрий, потрапивши до подібних умов, був вимушений вдаватися до грабунку північних сусідів. У зв'язку з цим Крим Гірей-хан у 1762 р. перевів частину єдичкульців на Кубань, де використав їх для упокорення ногайських відгалужень Касаї-улу та Каспулат-улу. Єдичкульці зайняли нижню течію Кубані, зокрема джерела зазначають “вниз по реке Кубани кочующие ногайские народы едишкул улу”. Вони були підпорядковані безпосередньо калга-султану, тоді як решта ногайців на Кубані була у відомості сераскера Гази-Гірея, сина Бахти Гірей-султана [3]. Та все ж таки більша частина єдичкульців лишилася у Північному Причорномор'ї.

Одним із способів утримати великий кочовий колектив у кримському підданстві та не допустити самовільних міграцій були обіцянки кримських ханів про дозвіл здійснити набіг на північних сусідів. Переселення єдичкульців до Подніпров'я, як це видно з наведених вище прикладів, супроводжувалося навмисним поширенням ханами чуток про можливий грабіжницький похід на Росію. У 1764 р., з огляду на протести російського посла в Константинополі відносно бойовничих демонстрацій Криму (до яких залучалися і ногайці), а також через надто незалежний характер правління Порто усунула Крим-Гірея з ханського престолу. Однак наступник Крим-Гірея, Селім Гірей-хан, продовжив його політику щодо єдичкульців й усіма способами утримував їх у безпосередній близькості від Запорозької Січі [51; 1853].

Крім Буджацької, Єдисанської, Джембуйлуцької та Єдичкульської орд, у Північному Причорномор'ї протягом 1739-1768 рр. перебували й інші кочові колективи. Так, разом із Джембуйлуцькою ордою кочувало 9 киргизських (точніше казахських) аулів з 198 кибитками [45; 47]. Вірогідно вони мігрували до Північного Причорномор'я разом з джембуйлуцькими, котрі ще з XVI ст. мали тісні контакти з казахськими ордами. З часом киргизи перейшли до осілості, утворивши поблизу Перекопу наприкінці XVIII ст. кілька сіл [2; *арк. 1-12*]. Окрім них, протягом 1742-1756 рр. у степовій частині Криму кочувало 7 тисяч кибиток султанаульських ногайців. Будучи російськими підданими, вони до 1741 р. перебували між Кизляром та Кабардою. Їх переведення до Північного Причорномор'я здійснив Селім Гірей-хан. Пообіцявши виділити вдосталь землі між Кінбурном та Перекопом, він натомість перевів їх у посушливі райони Кримського півострова. Під час заколоту Сеадет Гірей-султана в Прикубанні 1755-1756 рр., султанаульці повернулися до Північного Кавказу [36; 144, 151].

Комплексний аналіз джерел часу 1739-1768 рр. засвідчує скорочення частоти і площі охоплення кочівницьких набігів, котрі в умовах стабілізації російсько-турецького кордону редукуються в несистематичний грабунок порубіжної смуги. Ситуація на порубіжжі після укладання Білградського мирного договору докорінно відрізнялася від попереднього періоду, коли, за спостереженням О.Г. Саніна, тільки у перші 25 років XVIII ст. кримськими татарами і ногайцями здійснено понад 93 набіги на російські та українські землі, в результаті яких було вбито понад 3 тис. чол., забрано в рабство більше 90 тис. чол., відігнано худоби 74370 коней, 42418 великої рогатої худоби, зруйновано більше 600 сіл і 49 церков. Матеріальні збитки склали 784 662 рублі [43; 357].

Масштабні набіги ногайців на українські та російські землі здійснювалися тільки під час російсько-турецьких воєн 1735-1739 і 1768-1774 рр. У період 1739-1768 років фіксується лише декілька великих нападів ногайців на російські володіння. Найбільший з них стався у листопаді 1747 р. на Бугогардівську паланку. Це був не просто набіг з метою грабунку: ногайці демонстративно осквернили козацьку церкву в Гарді, пограбували церковне начиння, розтрошили ікони, “и кони Божия рисованья на холсте, подстилали на лошади под седла” [7; *арк. 8 зв.*]. Приводом для цього нападу стала втеча трьох ясирів-калмиків. Ногайці єдисанського Дзяун(Джаум)-мурзи, озброєні рушницями, списами, шаблями і сагайдаками напали на Гард обстріляли його з рушниць та луків, “неприятельски шатались и з находящихся при Гарду немалое число казаков ... разогнали”, захопивши полковничий військовий прапор і полонивши кількох запорожців [9; *арк. 2-3*].

Відносини запорожців і ногайців неможливо оцінювати в традиційних поняттях війни чи миру. В цілому можна погодитися із визначенням В.В. Трепавлова, що “ногайсько-козацькі відносини коливалися між відкритою ворожістю і вимушеним нейтралітетом. Як би не склалися відносини з окремими общинами, степовики сприймали козаків як чужинецьку силу, що зайняла їх прадавню землю” [47; 49]. Хоча ця чужинецька козацька сила до середини XVIII ст. ще не уособлювала наступу землеробської колонізації на кочівницьку ойкумену і не становила для кочовиків загрози тотального знищення.

Заглиблюючись у степ, козаки займали під зимівники прибережну смугу річок, тоді як степова смуга залишалася ногайцям, за виключенням території компактного розселення запорожців на правобережжі Дніпра, цілком вільною для кочування. Господарські системи обох прикордонних суспільств у той період мали головними елементами скотарство, у відгінно-пасовищному варіанті запорожців та кочовій модифікації більшості ногайців та допоміжні типи привласнюючого господарства (полювання, рибальство). Така територіальна і господарська спеціалізація не спонукала запорожців і ногайців до боротьби на цілковите знищення, напроти того, вона складала

основу терпимого з обох боків співіснування, яке не порушувалося наявністю здобичницького промислу і періодичними війнами. За спостереженнями кн. С. Мишецького, “хотя татары им (запорожцям, – В.Г) много пакости чинят..., но они то все ни во что не вменяют, разсуждают..., что и они всегда могут свои реванжи сыскывать” [39; 25]. Здається, взаємне сусідство з украї розмаїтим спектром відносин влаштовувало обидві прикордонні спільноти.

Ситуація докорінно змінилася у середині XVIII ст., коли в умовах стабілізації кордонів степове порубіжжя зазнало великого припливу землеробського населення, що, в свою чергу, призвело до трансформації традиційного укладу життя. Витіснивши на другий план традиційні промисли, землеробство починає займати чільні місця в господарській системі Запорожжя, особливо за часів кошового отамана П. Калнишевського (початок 1760-х-1775 рр.) [29; 51-72]. З кримського боку степового кордону чисельність населення зростала за рахунок переселення ногайців з Північного Кавказу до Причорномор'я. Прикордонні суспільства впритул підійшли одне до одного; масштаби їхнього розселення у степовій зоні досягли критичної межі, з огляду на екстенсивний характер їхньої економіки. І це надзвичайно загострило проблему безконфліктного використання угідь порубіжної смуги, передбаченого Білградським договором.

У зв'язку зі зростанням щільності населення Запорозьких Вольностей, козацькі зимівники, села й хутори все далі більше насували на ногайські степи, тим самим скорочуючи простір кочівницької ойкумени. Ногайці дуже непокоїлися тим, що запорожці в межах їхніх кочовищ “двори поселили и ... землю пахали и сено косили”

[20; 494]. Так, біля р. Білозерки виникла Аджамська слобода [12; арк. 172], напроти Микитино, на ногайських землях, з'явилося велике козацьке поселення в урочищі Кам'яному, в якому були базар і 10 кузниць. І хоч у 1754 р. це поселення за наказом російського уряду було спалене, однак наступного року козаки “наполнили семь погребов лду даби в наступающее лето в тех татарских местах базару и кузницам быть” [7; арк. 202].

Козацькі зимівники рясно вкривали місцевість по середній і нижній течії П. Бугу, та лівобережжя Кінської [52; 91]. В середині кримських володінь розташувалась запорозька Прогноїнська паланка, існування якої дуже дратувало кримських ханів та сераскерів ногайських орд [45; 52]. Ще один осередок постійного перебування запорожців вглибині ногайських кочовищ виник у Північно-Західному Причорномор'ї, на Телігулі та Прикубанні на Єйських косах. Там існували стаціонарні будівлі, пов'язані з рибним та соледобувним промислами, зокрема “чулани”. У 1758 р. кубанські ногайці Темір-мурзи напали на запорожців, що рибалили на Єйських косах, порубали човни і порізали сітки, спалили будинки [12; арк. 129-130].

Російський уряд неодноразово вимагав від Коша вивести усіх запорожців з ногайських кочовищ. Царським указом від 27 вересня 1754 р. наказано зруйнувати всі козацькі зимівники й “шалаші” за межами російського кордону [52; 88]. У 1767 р. за наказом київського генерал-губернатора Кіш мусив відрядити спеціальну команду на Чубурську та Єйську коси для знищення землянок та інших притулків запорозьких рибалок, конфіскувати човни та увесь рибальський реманент [45; 148].

Втім, російська прикордонна адміністрація, так само як і підпорядкований їй запорозький Кіш, не мали засобів для того, щоб стримати колонізаційний потік українського населення до Північного Причорномор'я. Всупереч урядовим намаганням, частина запорозьких козаків, уникаючи будь-якої регламентації та контролю, взяла активну участь у гайдамацькому русі. На початку 1740-х років Кальміуська паланка опинилася під контролем самопроголошеного міського полковника Кишенського та його осавула Журавля, котрі зібрали загін з 400 запорожців і “бродящих малороссиян”. Вони “гайдою” нападали на купці, що їхали з Криму, грабували ногайців та донських козаків. Влітку 1743 р. Кишенський зі своєю ватагою переправився через Азовське море на Кубань “якоби для рыбных ловель, с неводами” і погрожував напасти на кубанських ногайців [51; 1354-1355].

Головні осідки гайдамаків розташовувалися в середній течії П. Бугу. Гайдамаки не визнавали жодних кордонів та заборон й окрім нападів на польські маєтки в Правобережній Україні часто вдавалися до грабунку ногайців [28; 513-515], що категорично заборонялося запорозьким козакам. Гайдамацтво перетворилося на важливий фактор життя степового порубіжжя, котрий впливав на процес кочування ногайців. У 1761 р., за повідомленням Коша, “по разным татарским урочищам степь выгорела и хотя татары с скотом намерены подвинутца поближе к реке Бугу, толко опасаются гайдамак”. А вже в січні того року гайдамаки відігнали у ногайців 80 голів рогатої худоби [13; арк. 12 зв.]. Здобичницькі напади запорожців також перешкоджали кочуванню ногайців. Зокрема у 1741 р. козаки розігнали кибитки ногайців на урочищі Чичакля та відігнали від них 12 коней [20; 240]. Запорожці також часто гайдамачили, у більшості, з відома кошової старшини. Як засвідчують численні реєстри ногайських збитків, що розглядалися на прикордонних комісіях, гайдамацькі і козацькі ватаги відганяли ногайських коней, забирали майно та речі побуту, звільняли або силоміць відводили невільників-ясірів. Та попри що переважно грабіжницьку мотивацію, козацькі напади не мали на меті фізичне знищення ногайців, руйнування їхніх осель і не намагались у будь який спосіб змінити межі їх розселення. Випадки вбивств запорожцями ногайців траплялися рідко.

Та ногайці не приховували роздратування на запорожців, не без підстав ототожнюючи їх із гайдамаками. Російському перекладачу в Микитиному Ф. Семенову вони заявили: “к содержанию соседственной приязни [они] являются склонны... Тех людей которые татар разоряют давно б смирили, и жилища их все разорили, точно как от крымского хана, так и от их командиров имеют крепкое запрещение” [13; арк. 3 зв.]. Крім того, ногайців

непокоїло посилення російського контролю над порубіжжям, що пов'язувалося з будівництвом фортеці Св. Єлисавети. У серпні 1755 р. в таборі едисанського каймакана на р. Кюльник російським посланцям було заявлено: “У нас бы де все было тихо (,) толко де чинимых от запорожцов обид терпеть не могут и все де нагаицы намерены Запороже и дешнее селение (Нову Сербію, – В.Г.) разорить и в том де хотя они позволения у хана крымского и просили(,) толко не дал и одного из оных затеищиков(,) кой тому бунт производил казнил, за что и оные нагаицы того хана намеряют кинуть(,) также переменя того хана дечи буджацкого и нагайского султанов” [4; арк. 105].

Грабіжницька мотивація, як на перший погляд, у даний період була присутньою і в нападах ногайців на запорозьке порубіжжя. Вони також крали у запорожців коні, худобу та інше майно, переважно речі, яких їм бракувало: зброю, рибальське приладдя, предмети побуту і продукти харчування (головним чином борошно). Проте уважний розгляд обставин ногайських нападів дозволяє з'ясувати, що, поруч з грабіжницькими мотивами, ногайці керувалися й наміром протидіяти процесу землеробської колонізації та просуванню запорожців у межі ногайських кочовищ, завдати їм якомога більше шкоди, для того, щоб розладнати їхнє господарство та потіснити запорожців з пасовищних площ. При цьому запорожці не розглядалися нарізно з росіянами. Обурення будівництвом укріплень у Новій Сербії ногайці виплескували й на них, адже ногайці вважали козацтво частиною загрозливого світу Російської імперії, що насувався на збіднілий й ослаблений тюркомовний світ.

Джерела дозволяють простежити випадки усвідомленої ворожості у відносинах ногайців із запорожцями. У 1754 р. запорожці Назар Глухий та Демко Шкода забрали своїх украдених коней з табуна джембуйлукивців Кари і Муси, силоміць привезли їх в Січ для допиту та зачинили в пушкарні. Кара спробував утекти, порубав шаблею “сторожей пушкарских” Федора Щербину та Макара Ткача, накинувся й на інших козаків, але його схопили й закували в кандали. Потім, як пояснювали запорожці, “оной нагаец будучи в безумии своем удавился” [7; арк. 8 зв. 51; 1823]. У 1760 р. із зимівника Терешка Білого на р. Вовчій 13 ногайців, озброєні списками й сагайдаками, відігнали табун з 80 коней і 23 лоша́т. Козаки намагалися їх наздогнати, та вони сховалися за кордоном [12; арк. 45-45 зв.]. У 1759 р. єдичкульці зайняли під пасовище Басанську плавню, вкрали 10 волів із зимівника Антона Сукура та Івана Шолудка. Того ж року озброєний комонний єдичкульський загін на чолі з одним мурзою, на каюках переправився на запорозький бік Дніпра й пограбував козацькі зимівники в Басанській плавні [12; арк. 138 зв.]. Інша група ногайців “многолюдно наехав ... заняли разбойническим и неприятелским видом” велику кількість худоби запорожців в урочищі Носаківському. Коли ж постраждалий власник, козак Кузьма Чорний приїхав до єдичкульського мурзи з вимогою повернути худобу, той стягнув Чорного з коня, бив ногою в груди, а його підлеглі напали на інших козаків [12; арк. 141]. Єдичкульці крали коней і на р. Чортомлик, де з зимівника Уманського куреня козака С. Скидана відігнано 60 коней. У грудні 1759 р. із зимівника козака Павла Чаплі в Олександрівському шанці єдичкульці вибрали півтори сотні (бочок, пудів?) солі з ями, приготовленої господарем для засолу риби [12; арк. 149-150]. Єдичкульці неодноразово грабували козацькі зимівники по Рогачику [12; арк. 161 зв.-162].

Коли запорожці виявили у ногайців крадену худобу, ті відповідали, що знайшли її тоді, як вона тинялася степом без нагляду, тому й повертали її тільки за викуп. Біля запорозьких зимівників ногайська худоба витолочувала пасовища і витравлювала сіно; на рибальських станах ногайці крали рибу, коли запорожці витягували сітки. Як підсумував І. Чугуєвець, “Словом, через всю зиму крадут и грабят все, что только могут: хлеб и протчие съестные припасы, лошадей с конюшен, из пасек улья с медом” [51; 1861-1862]. Важливим мотивом ногайських набігів все ще залишалося здобуття ясирів, на яких обертали полонених запорожців. Так, протягом 1747-1748 рр. ногайці та кримські чабани захопили в полон 33 козаки, вбили 18 козаків, при тому, що кількість вбитих запорожцями кримських підданих склала 6 чол. [20; 280-285]. Майно запорожців, яке неможливо було забрати в свої аули (будинки, сіно, деревина, пасіки тощо), ногайці часто знищували [15; арк. 180-181], трошили човни, каюки, можливо тому, що запорожці часто нападали на ногайців, переправившись човнами через річку [21; 412].

Ось погляд запорожців на сутність прикордонного конфлікту: “Воиску Запорожскому убытки чинятся от нагаицов оттого что когда между реками Днепром и Днестром нагаицы умножаютца(,) то не толко посторонньным но и его ханским подданным, а наипаче Российской империи(,) також и полским подданным завсегда убытки чинятся и в разсуждении того когда между Днепром и Днестром нагаицов малое число останется то от таких неспокойств унимать их будет способно, и потом как сам хан их нагаицов ворами опоругует(,) показанию их верит” [8; арк. 14 зв.].

Головним способом забезпечення контролю з боку обох імперій за станом розгортання конфліктів порубіжного населення стало проведення на основі ст. 10 Білградського договору комісій з вирішення прикордонних суперечок. Перші спроби розглянути порубіжні суперечки простежуються ще в 1739 р., коли до Січі прибув представник кримського хана Селім-Гірея з вимогою відшкодування збитків, завданих запорожцями кримським підданим [45; 300]. У 1743 р. едисанці подали кримському хану скаргу на запорожців, звинувачуючи їх у крадіжці 368 коней. Ханського листа зі скаргами 26 травня відвіз до Коша ногаєць Кутлунай Ажій (Кутлу-Акай-Хаджі?) [6; арк. 19, 92]. Наступного року кримський Селім Гірей-хан звернувся до київського губернатора Леонтьєва з пропозицією аби всі ті випадки “по дружеской приязни изследовать и обиженным надлежащее удовольствие учинить”. З цією метою він відрядив до Києва 3 потерпілих господарів і прохав надіслати для розгляду їх скарг уповноваженого російського офіцера [17; 314].

Пропоноване слідство Леонтьєв розпочав не відразу, намагаючись використати кримські й ногайські скарги як підставу для реформування Війська Запорозького і посилення над ним урядового контролю. Втім царський

Сенат відхилив його проект обмеження автономії Січі як передчасний [17; 321-324]. У такій ситуації, щоб уникнути звинувачення в грабінництві, запорожці стали складати реєстри завданих їм збитків кримськими підданими. Реєстри скарг населення з обох боків кордону за 1739-1744 рр. розглядалися на комісії у 1745 р. на річці Білозерка, за присутності російських та кримських представників. Російську сторону представляв уповноважений від київської губернської канцелярії капітан Максимов [7; *арк. 8 зв. 87; 221-238*].

У 1748 р. ханські урядовці складають нові реєстри збитків, більшість яких стосувалася ногайців, меншою мірою – кримських татар, що мали свої господарства в Перекопському степу, та інших турецько-кримських підданих. У величезному реєстрі, поданому кримським ханом київському генерал-губернаторові реєстри ногайських скарг йшли після турецьких і кримських, хоча й складали найбільший обсяг [17; 432-436]. У листопаді 1748 р. кримський Арслан Гірей-хан, посилаючись на ст. 5 Білградського договору, знову став вимагати відшкодування збитків, завданих запорожцями [17; 430-431].

При цьому ханська адміністрація вимагала зовсім не проведення розслідування зі складною процедурою слідства й доказів, з наступним покаранням винних, а лише вимагала компенсації збитків своїх підданих. Аби випередити такий перебіг подій, хан домігся того, щоб буджацький сераскер-султан розшукав 518 вкрадених ногайцями коней та повернув їх запорожцям [17; 440]. Однак 22 грудня 1748 р. для проведення слідства київський генерал-губернатор, відмовивши у відшкодуванні за бездоказовими звинуваченнями, відрядив на Січ секунд-майора О. Нікіфорова і, таким чином, нав'язав кримській стороні власне бачення розв'язання прикордонних суперечок. Того ж місяця до Січі прибули представники (депутати) від очаківських турків та буджацького сераскер-султана, згодом від кримського хана [18; 5-8]. Однак у січні 1749 р. через повстання сіроми на Січі (придушенням якого керував Нікіфоров), дорожнечу продуктів харчування, моровицю тощо запланована комісія не відбулася. Кримський хан, намагаючись уникнути нав'язаної йому процедури проведення комісії в межах російських володінь, просив її відкласти до квітня 1749 р. [18; 8-10. 52; 8].

Вже під час перших зустрічей російських та кримських представників з'ясувалося, що вони по-різному розуміють завдання комісії. Російський офіцер, відряджений для проведення слідства у запорожців, намагався очолити роботу всієї комісії, виступаючи при цьому не в ролі захисника інтересів російських підданих – запорожців, але як посередник між ними, ногайцями і кримськими татарами. Кримські депутати розуміли сенс цієї комісії як спосіб отримати від запорожців негайне відшкодування за збитки, уникаючи участі в розгляді запорозьких скарг. Запорожці, вбачаючи в проведенні прикордонних комісій загрозу для своєї автономії, всіма способами ускладнювали процедуру слідства, і свої претензії на кримських підданих складали тільки задля блокування їхніх претензій. Ногайці ж, не маючи власного представництва, виступали тільки в ролі свідків та потерпілих, і, не маючи надії на відшкодування, задовольнялися безмитною торгівлею кінями на січовому базарі, адже від сплати мита їй звільняв статус кримського депутата [20; 301].

Важливу деталь роботи комісії складала відсутність якісних перекладів [20; 265-266], що часто призводило до нерозуміння російськими урядовцями особливостей культури населення порубіжжя. В таких перекладах кочові ногайські аули та роди (наприклад Гегес, Негес, що вказує на рід Кенегес) були показані як “деревни, села”, ногайські відгалуження – як окремі народи; було спотворено передачу назв окремих місцевостей [20; 247-266]. Скарги на запорожців у більшості випадків подавалися у висловах “пригнали к куреню Сарай называемому” чи “хурень называемой Яланжик” [20; 322-323]. Звісно, за такими матеріалами було неможливо провести якісного слідства.

Комісія відновила роботу у квітні 1749 р. і проходила у два етапи: з 8 квітня по 30 травня і з 7 по 16 червня. Секунд-майор Нікіфоров намагався будь-що закінчити комісію, наполягаючи на тому, щоб запорожці виплатили кримським підданим компенсацію в тому розмірі, яка б могла їх задовольнити. З цією метою він влаштовував допити з “пристрастием”, “для запитань” викликав курінних отаманів і простих козаків. Проте в результаті отримав лише одне зізнання козака Василя Черненка [20; 290-296]. У дослідженні Андрієвського слушно зауважено, що Нікіфоров поведився із запорожцями більш брутально, ніж того вимагав від нього російський уряд [18; 10]. Дійсно, російський офіцер у своєму прагненні бути посередником між порубіжним населенням, а не захисником інтересів запорожців як підданих Росії, інколи ставав на захист кримських інтересів. Однак навіть при такій позиції їхні скарги залишалися бездоказовими: крім однієї викраденої запорожцями кобили і зізнання у грабунку В. Черненка вони не могли сподіватися на інші відшкодування. З свого боку Кіш подавав на розгляд комісії все нові факти запорозьких збитків, підкріплені належними свідченнями та доказами. В результаті вийшло, що кримським депутатам вдалося довести причетність запорожців до вбивства тільки 6 кримських підданих, тоді як запорожці переконали комісію у тому, що кількість вбитих козаків складає 18 чол., полонених – 33 чол.

Як сповіщав І. Чугуєвець, від цих комісій “настоящего успеха получить весьма трудно”. Траплялося, що ногайські мурзи, винні в грабунку запорожців, самі були депутатами на прикордонних комісіях й упереджено відкидали претензії запорожців, відповідаючи на них власними, часто – вигаданими [51; 1863]. Єдина можливість закінчити роботу комісії й укласти відповідний договір, на якому наполягав російський уряд, залишалася тільки в “заміні”, тобто офіційному спростуванні взаємних претензій як таких, що є рівнозначними.

Суперечки між кримськими підданими та запорожцями тривали і надалі, створюючи необхідність для проведення подальших комісій з наступними “замінами” претензій. Вже в 1750-1751 рр. поновлюється листування ханських урядовців, ногайських сераскерів з Кошем та російською прикордонною адміністрацією з приводу нових

випадків убивств, грабунків, забиранням у полон та крадіжок майна та худоби [20; 433-444]. У березні 1751 р. київський генерал-губернатор наказав Кошеві розпочати розслідування за кримськими скаргами “и винных злодеев ... всемерно к тому следствию сыскивать и содержать до указа под крепким караулом” [20; 448]. Однак на це запорожці відповіли тільки складанням реєстрів власних збитків [20; 449-453].

18 липня 1752 р. в Микитиному розпочалася чергова прикордонна комісія, хоча кримські депутати прибули до місця її проведення тільки 31 жовтня, а перекопський каймакан Фетте (Фатіг, Фетх) прибув 2 листопада [20; 497-498]. Ханські урядовці навмисно зволікали з прибуттям через те, що комісія відбувалася не на їх території і не за тією процедурою, якої вони прагнули. Вони, як і в попередніх випадках вимагали від комісії тільки відшкодування збитків кримським підданим, відмовляючись розглядати запорозькі претензії й пропонуючи запорожцям їхати для їх відшкодування до Бахчисараю [20; 498]. Запорожці ж уникаючи сплати відшкодування, складали власні реєстри збитків, аніскільки не сподіваючись отримати за них компенсацію, але тільки щоб у такий спосіб аннулювати претензії кримських підданих. У свою чергу, російські представники так само прагнули проводити комісію з будь-яким результатом, однак незмінно під своїм головуванням. Не маючи згоди в головних питаннях із запорожцями та російським уповноваженим, 11 листопада кримські представники залишили Микитине [20; 515]. Рішення про закінчення комісії, робота якої на місцевому рівні зайшла в тупик, приймалося засобом міжурядових переговорів і було ухвалене Портою в результаті тривалих консультацій з російським послом [21; 406].

Протягом 1753 р. запорожці складали нові реєстри збитків, а 20 жовтня київський генерал-губернатор надіслав у Кіш ордер про обрання нових запорозьких депутатів для закінчення комісії [21; 400-403]. 7 січня 1754 р. запорожці погодилися “зняти” свої претензії, окрім тих, що стосувалися полонених, а 10 січня в Микитине прибув перекопський каймакан Фетте-ефенді для урочистого проголошення “завбвения претензий” [21; 420-432]. Втім він обійшов увагою питання про повернення полонених козаків, а тому запорожці все ще відмовлялися визнати комісію закінченою. 31 травня київський генерал-губернатор сповістив Кіш про наступне скликання комісії з обов’язковим розглядом питання про повернення полонених. Урочисте закінчення комісії на вимогу ханських урядовців все ж таки відбулося 3 серпня на території Кримського ханства – в урочищі Кам’яному затоні, що поблизу Микитино, його головним результатом стало взаємне “зарахування” збитків і декларування відмови у подальшому чинити претензії з приводу них [21; 465]. Сенс подібної процедури полягав у належному документальному оформленні відмови обох сторін від претензій одна проти одної, що згідно з вимогами тогочасного міжнародного права, засвідчувало відсутність суперечки між підданими двох держав, які б могли призвести до ускладнення міждержавних відносин й спровокувати військовий конфлікт. Одним з наслідків роботи комісії стало повернення Кошем кримським підданим відігнаного запорожцями торгового каравану на початку 1755 р. [7; арк. 195 зв.], хоча документи не засвідчують повернення ногайцями та кримськими татарами взятих у полон запорожців.

У період між комісією 1752-1754 років і 1760 р. реєстри втрат запорожців становили вбитих козаків – 55 чол., забраних у полон – 9 чол., украденої рогатої худоби – 1107 голів, коней – 2877, грошова оцінка збитків (у тому числі й на лікування поранених козаків) склала 5823 руб. [12; арк. 94-95 зв.]. За збитки, завдані запорожцями ногайцям та кримським татарам Кіш напередодні комісії 1760 р. розпорядився віддати лише єдисанцям до проведення комісії 1 тис. голів худоби [12; арк. 98]. Реєстр запорозьких збитків, створений під час цієї комісії був значно меншим за обсягом ніж ногайський [7; арк. 15], що, на наш погляд, відповідало реальному стану речей. Пожвавлення процесу української землеробської колонізації Північного Причорномор’я призводило до посилення суперечностей між запорозьким козацтвом та їх кочовим довкіллям.

Якщо стабілізація російсько-турецько-кримського кордону була зумовлена зростанням військово-політичної могутності Росії, то унормування ситуації на порубіжжі Речі Посполитої виходило з прагнення Порти не допустити остаточного послаблення цієї держави і поглинання її східних територій Росією. Безпека і недоторканність територій Польщі упродовж XVIII ст. визначалися взаємодією Росії, Османської імперії та великих західноєвропейських держав [25; 344-345]. Напади кримських підданих на польські володіння в Правобережній Україні траплялися як неконтрольований і небажаний побічний наслідок воєнних дій, спрямованих проти Росії під час Російсько-турецьких воєн 1710-1711, 1735-1739, 1768-1774 років, а також в умовах розгортання боротьби Станіслава Лещинського та Августа Саксонського за польську корону.

Практично аж до першого поділу Польщі у 1772 р. лінія польсько-турецького кордону визначалася Карловицьким договором 1699 р. У 1741 р., під час розмежування російсько-турецького кордону, здійснено деякі спроби уточнення польсько-турецько-кримської прикордонної лінії [19; 267]. Сталося так, що основний механізм, яким регулювалися прикордонні відносини підданих Польщі та Криму визначався російсько-турецьким договором 1719 р., в якому обидві імперії зголосилися захищати суверенітет Речі Посполитої. Російський та турецький уряди брали на себе зобов’язання гарантувати територіальну цілісність і політичну безпеку Польщі. Турецький султан, зокрема зобов’язався призначати молдавськими господарями лише тих, хто відповідав вимогам польського короля; з Молдови було виведено буджацьких ногайців, котрі вже встигли осісти там і загрожували стабільності на кордонах [25; 357].

Між Туреччиною та Польщею уклалися торговельні угоди, що гарантували свободу торгівлі і захист майна підданих обох держав; на порубіжжі встановлювалося судочинство з дотриманням повної процедури слідства [25; 357]. На її основі також стали проводитися прикордонні комісії з розгляду прикордонних суперечок і для відшкодування збитків, завданих між населенням порубіжжя. Взимку 1760/61 рр. у м.Ягорлик відбулася комісія, де кримські представники передали польським комісарам 20 полонених шляхтичів, а з свого боку вимагали

виплатити велику суму компенсації за шкоду, завдану кримським підданям гайдамаками, в іншому випадку погрожували здійснити набіг [13; *арк. 4 зв-5*].

Загальне підвищення рівня безпеки на польсько-турецькому порубіжжі сприяло виникненню розгалуженої інфраструктури, що гарантувала особисту безпеку, торговельні і майнові права населення по обидва боки кордону [41; 27-28]. На середину XVIII ст. степове правобережжя Дніпра інтенсивно заселяється носіями землеробської культури, стабільна ослість яких чітко позначила північну межу кочування причорноморських ногайців.

Таким чином, територія розселення і характер відносин ногайських орд Північного Причорномор'я із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. визначалися тенденцією до стабілізації кордонів між Російською і Османською імперіями, що, в свою чергу спричинило чітке визначення територіальних володінь на степовому просторі й прилаштувало відносини прикордонного населення до вимог мирного співіснування. У цей короткий період частина ногайців вийшла з стану нескінченних міграцій між Північним Причорномор'ям, Північним Кавказом і Поволжям і на нетривалий строк отримала стабільні межі розселення у причорноморських степах під владою Кримського ханства й Туреччини. Разом з тим, стабілізація кордонів призвела до помітної трансформації традиційного ладу прикордонних суспільств й спричиняла втрату ними тих ознак ідентичності, що вирізняли їх на історичному тлі в попередні століття.

Джерела та література:

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії. – Ф.127. “Ногайские дела” Оп.1. – Спр.1. 1754 р. – 79 арк.
2. Державний архів у Автономній Республіці Крим. – Ф.799. Оп.1. – Спр. 114. 1790 р. – 19 арк.
3. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького. – КП-38300/Арх. – 310/11.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі: ІР НБУ). – Ф.9. Док. 132 – 214. 1754 – 1755 рр. – 156 арк.
5. ІР НБУ – Ф.9. Док. 2236 – 2243. 1765 р. – 12 арк.
6. Центральний державний історичний архів України (Далі: ЦДІАУ). – Ф. 50. Оп.1. – Спр.611. 1743 р. – 122 арк.
7. ЦДІАУ. – Ф.59. Оп.1. – Спр.798. 1741-1775 рр. – 278 арк.
8. ЦДІАУ. – Ф.59. Оп.1. – Спр.800. 1741 р. – 1 арк.
9. ЦДІАУ. – Ф.59. Оп.1. – Спр.1166. 1744 – 1745 рр. – 18 арк.
10. ЦДІАУ. – Ф.229. Оп.1. – Спр.88. 1760 р. – 37 арк.
11. ЦДІАУ. – Ф.229. Оп.1. – Спр.89. 1760 р. – 67 арк.
12. ЦДІАУ. – Ф.229. Оп.1. – Спр.90. 1760 р. – 269 арк.
13. ЦДІАУ. – Ф.229. Оп.1. – Спр.91. 1760 – 1761 рр. – 135 арк.
14. ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр.137. 1762 – 1763 рр. – 101 арк.
15. ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп.1. – Спр. 139. 1763 р. – 227 арк.
16. ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп.1. – Спр. 143. 1763-1767. – 85 [88] арк.
17. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 // Записки Одеського общества истории и древностей. – Т.ХІV. – Одесса, 1886. – 283-715.
18. Андриевский А.А.. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев. – К.: тип. Е.П. Корчак-Новицкого, 1894. – 23 с.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т.1. – К., 1998. – 695 с.
20. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т.2. – К., 2000. – 449 с.
21. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т.3. – К., 2003. – 951 с.
22. Бачинська Олена. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. //Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К., 2003. – С.243-252.
23. Гаджиева С. Ш. Материальная культура ногайцев в XIX – XX в. – М.: Наука, 1976. – 227 с.
24. Галенко Олександр. Про ділові переклади з османсько-турецької мови документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі та проблеми їх археографічного опрацювання //Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т.2. – К., 2000. – С.23-31.
25. Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией //Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII вв.: Сб. ст. – М.: Наука, 1979. – С. 344-375.
26. Гизер С. Н. Турецкий источник по истории буджакских ногайцев //Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип.6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С.212-215.
27. Гісдова Л.З., Демченко Л.Я. Сусідів не вибирають: документи про українсько-татарські зв'язки //Урхиви України. – 1991. – №2.
28. Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
29. Грибовський В. В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 128 с.
30. Греков И.Б. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства (по данным Э. Челеби) //Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII века: Сб. ст. – М.: Наука, 1979.
31. Дневник путешествия в южную Россию академика ... Гильденштедта в 1773-1774 гг. //ЗООИД. – Т.ХІ. – Одесса, 1879.
32. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года //Киевская старина. – Т. VII, сентябрь и октябрь. – К., 1883. – С. 135-198.
33. Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 году //ЗООИД. – Т. II. – Одесса, 1852. – С.834-835.
34. Кантемир Дмитрий. Описание Молдавии. – Кишенев: Штиинца, 1973.
35. Клеманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию також в земли буджакских и нагайских татар. – СПб: Государственная военная коллегия, 1783. – 250 с.

36. Кочекасв Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 272 с.
37. Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М.: Изд.-во МГУ, 1976. – 319 с.
38. Михнева Р. Россия и Османская империя в середине XVIII в. – М., 1985.
39. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских... – М.: тип. Моск. ун-та, 1847. – 43 с.
40. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т.Х. – СПб.: Собственная ЕИВ канцелярия, 1830. – 997 с.
41. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. – К.: тип. М.П.Фрица, 1876. – 104 с.
42. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М.: Наука, 1987. – 269 с.
43. Санин О.Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII века. Дисс. к.и.н. – М.: Рос. гос. гуманитарный ун-т, Историко-архивный институт, 1996. – 454 с.
44. Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии //Памятная книга Таврической губернии. – Вып.І. – Симферополь, 1867. – С.358-398.
45. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
46. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.15. – Одесса, 1889. – С.152-403.
47. Трепавлов В. В. Вольные казаки и Ногайская Орда (Некоторые подробности ранней истории казачества) //Восток. – 2002. –№3. – С.40-52.
48. Тунманн. Крымское ханство /Пер. с нем. Н.Л.Эрнста и С.Л.Беляевой. – Симферополь: Таврия, 1991. – 93 с.
49. Челеби Эвлия. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – М.: изд-во Вост. л.-ры, 1961. – 338 с.
50. Щеглов И. Л. Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи. – Т.І. Бюджеты трухмен и ногайцев. – Ставрополь, 1910. – 559 с.
51. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Т.ІІ. Владимир, 1903. – Сс.1073–2107.
52. Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – Спб.: тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 284 с.
53. Яворницкий Д.І. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. – Харків: Держвидав України, 1928. – 76 с.
54. Fisher Alan [W]. The Crimean Tatars. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978. – 255 p.
55. Peyssonel M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – Seconde Partie. – Paris, 1787 (M.DCC. LXXXVII). – 377 p.